

O ZAPLECZU INWENCYJNYM POEMATU *PHILTRON* SEBASTIANA FABIANA KLONOWICA*

TOMASZ LAWENDA**

www.orcid.org/0000-0002-3689-4507

Twórczość Sebastiana Fabiana Klonowica (ok. 1545–1602) określana jest w literaturze przedmiotu jako *poesis docta* ze względu na wyraźnie erudycyjny charakter i stosunkowo silne osadzenie w przestrzeni intertekstualnej¹. Znakiem przynależności Acernusa do europejskiego kręgu *respublica litteratum* jest nie tylko opanowanie trzech języków klasycznych (greki i łaciny w stopniu zaawansowanym, języka hebrajskiego w stopniu podstawowym), dzięki czemu poeta lubelski mógł realizować, pojmowany w duchu erazmiańskim, ideał *homo trilinguis*², ale również łącząca się z kompetencjami lingwistycznymi gruntowna znajomość kultury piśmiennej starożytnej Grecji i Rzymu, dobra orientacja w literaturze renesansowej, polskiej i europejskiej, wreszcie umiejętność poruszania się w obszarze topiki humanistycznej.

Część z tych dyspozycji stoi u źródeł pierwszego łacińskojęzycznego utworu Klonowica, jakim był *Philtron* (1582)³ – poemat dydaktyczny, a w istocie upoetyzowany traktat⁴ o Miłości Bożej (*Amor*) i jej różnych odmianach,

* Szkic niniejszy powstał w związku z pracami edytorskimi nad książką: S.F. Klonowic, *Philtron / Filtron*, przeł. i komentarzem opatrzył M. Mejor, wstęp T. Lawenda, Warszawa 2019, ss. 181.

** Tomasz Lawenda – dr, Katedra Historii Literatury Polskiej, UMCS.

¹ Zob. I. Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski (z wypisami)*, cz. 1, Piotrogród 1916, s. 202; J. Pelc, *Europejskość i polskość literatury naszego renesansu*, Warszawa 1984, s. 164, 222; H. Wiśniewska, *Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica*, Lublin 2006, s. 16.

² Zob. M. Mejor, *Greckie wiersze Sebastiana Fabiana Klonowica [w:] tenże, Florilegium. Studia o literaturze łacińskiej XIII–XVII wieku w Polsce*, Warszawa 2015, s. 189–197.

³ *Philtron Sebastiani Sulmircensis Acerni, quo inaestimabilis vis charitatis Christianae exprimitur*, Cracoviae, in officina Andreae Petricovii, 1582.

⁴ Zob. R. Pilat, *Historia poezji polskiej wieku XVI i w trzech pierwszych dziesiątkach lat wieku XVII (1500–1632)*, Lwów 1909, s. 19–20. S. Moroniewicz, *Sebastiana Fabiana Klonowica „Filtron”*. Cz. II [w:] *Piąte Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Szkoły Realnej w Krośnie za rok szkolny 1910/11*, Krosno 1911, s. 20; R. Ociecek, *Sebastian Fabian Klonowic – poeta epoki Odrodzenia*, Kielce 1993, s. 8.

w tym chrześcijańskiej miłości bliźniego (*charitas*), do której, poprzez odpowiednio wyselekcjonowane argumenty, mieli być zachęcani członkowie mieszczańskiego bractwa literackiego w Lublinie⁵. Dwudzielna kompozycja tego uporządkowanego treściowo i zretoryzowanego poematu odzwierciedla bowiem zamysł autora, aby przez wykazanie, że Miłość niebiańska stanowi najwyższą moc kreacyjną i zasadę wszechrzeczy (część pierwsza: w. 95–488), pobudzić lubelskich konfratrów do żarliwszej miłości bliźniego (część druga: w. 489–752)⁶.

Zgodnie z tym założeniem po zaprezentowaniu wielorakich przejawów Miłości Bożej: w naturze (harmonia elementów świata), cywilizacji (pokój, zgoda, stabilność społeczna), a także w sferze cnót (uczucia patriotyczne, przyjaźń, miłosierdzie) [w. 95–320], ukazane zostały w dowodzeniu *a contrario* konsekwencje absolutnego jej braku: zarówno w planie kosmicznym i metafizycznym (chaos, rozpad), społecznym (waśnie, spory), jak i moralnym (nieczułość, zawiść, nienawiść) [w. 461–486]. W obrębie tego spolaryzowanego układu, stanowiącego rodzaj klamry, znalazły się przykłady literackie, ilustrujące z jednej strony miłość gotową do poświęceń – *charitas* (Tezeusz i Pejritoos, Eneasze i Anchizes, Orfeusz i Eurydyka, Prozerpina – Pluton, Dawid i Jonatan, Achilles i Patroklos) [w. 321–374, 415–450], z drugiej natomiast miłość pożądlivą i pełną zaślepienia – *cupiditas* (Minos i Scylla, Eneasze i Dydona, Pirus i Tyzbe, Tereus i Prokne) [w. 389–414]. Skonstruowany z wewnętrznych podziałów i aksjologicznych napięć dyskurs argumentacyjny pierwszej części *Philtronu* znalazł ujście w finalnym apelu do członków kontuberni, aby unikając złości (*odium*), podążyli za Miłością (*Amor*), od której na ziemi nie ma nic słodsze:

Ergo vitantes **odium** sectemur **Amorem**,
 Quo nihil in terris dulcius esse potest.
 (w. 487–488)⁷

Druga część poematu (w. 489–752) przybrała postać hierarchicznie uszeregowanych argumentów („causae mutuae dilectionis” – por. *List. dedyk.* [13]), zachęcających członków towarzystwa do miłości braterskiej (*charitas fraternitatis*). Do pielęgnowania tej cnoty miała skłaniać *ex definitione* już sama nazwa „bracia”, ponadto wspólny dla wszystkich lublinian Bóg (Stwórca

⁵ Na temat tego stowarzyszenia zob. M. Mejer, *Komentarz* [w:] S.F. Klonowic, *Philtron...*, s. 135–137.

⁶ Część zasadniczą poematu dopełnia rozbudowany wstęp (w. 1–94) i zakończenie (w. 753–794). Analiza retoryczna i historycznoliteracka utworu: T. Lawenda, *Wstęp* [w:] tamże, s. 5–52.

⁷ „Tak więc unikając złości, pójdźmy za Miłością, / Od niej niczego słodsze [nie ma – T.L.] na ziemi”. Cytaty łacińskie i ich tłumaczenia przytaczam za edycją sygnalizowaną w przypisie z gwiazdką. Za tym wydaniem podaję także numeracje akapitów w dedykacji oraz wersów w poemacie. Oznaczenia przytoczeń (pogrubienia) zostały wprowadzone na użytek niniejszego studium.

i opatrnościowy Ojciec), przyroda (zbiór uniwersalnie funkcjonujących praw), religia (jedność wiary i sakramentów), ojczyzna (powszechność dóbr naturalnych i ustrojowych), miasto (miejsce rozkoszne i miłe Bogu), wreszcie bractwo literackie (ostoja sztuk i wszelkiej łagodności).

Analiza struktury poematu ujawnia, że prezentacji głównego zagadnienia towarzyszy myśl, by zgromadzoną wiedzę ująć w system dialektycznych zależności. Miłość zostaje sklasyfikowana w oparciu o różne jej odmiany (do Boga, bliźniego, rodziców, małżonków, przyjaciół, ojczyzny) i formy (pokój, zgoda, przyjaźń, braterstwo, poświęcenie, łagodność, miłosierdzie), a także przeciwieństwa (żądza, zazdrość, spór, nienawiść). Ostatecznie obok zestawu spokrewnionych pojęć o ładunku dodatnim (*amor, concordia, harmonia, amicitia, fraternitas, charitas, pietas, pax, humanitas*) wyodrębnił się zbiór kategorii ujemnych (*odium, livor, discordia, chaos, inimicitia, cupiditas, bellum, morositas*). Tendencję do ujmowania głównego zagadnienia w spłot aksjologicznych podobieństw i różnic sygnalizował już początek listu dedykacyjnego:

Amor quidem propagat omnia, *concordia* vero conservat propagata. *Amor* colligit omnia, *concordia* collecta fovet et continet. Quem ad modum per *odium* omnia perimi et per *discordiam* dissipari, omnes confitentur.

(List dedyk. [1])⁸

Taki sposób budowania siatki pojęciowej wokół centralnej kategorii etycznej koresponduje ze średniowiecznymi konwencjami systematyzacji materiału rzeczowego, znanymi z traktatów teologicznych i moralistycznych. Do nich należy m.in. rozprawa *Charitas* św. Tomasza z Akwinu z *Sumy teologii*⁹, która w postaci graficznego konspektu znalazła się na kartach słynnej renesansowej *Polyanthei* Domenica Nanusa Mirabellego, pod hasłem *Charitas*¹⁰.

⁸ „**Miłość** wszystko buduje, **zgoda** zaś zachowuje to, co zbudowane. **Miłość** gromadzi wszystko, **zgoda** chroni i zachowuje zgromadzone: takim sposobem wszyscy się zgodzą, **nienawiść** wszystko rozłamuje, a **niezgoda** rozprasza”. Zarówno ten, jak i kolejne fragmenty listu dedykacyjnego [akapity 1-3], ujawnia zbieżności ideowe z początkiem utworu Klemensa Janicjusza *Ad polones proceres (Do polskich magnatów)* [w:] tenże, *Carmina. Dzieła wszystkie*, wyd. i wstępem opatrzył J. Krókowski, przeł. E. Jędrkiewicz, Wrocław 1966, s. 10–12, w. 57–78. Spostrzeżenie to wydaje się o tyle istotne, że Klonowic powołuje się w swym poemacie na elegię 7, w. 85–86 ze zbioru *Variae elegiae* (zob. M. Mejór, *Komentarz* [w:] S.F. Klonowic, *Philtron...*, s. 172; obj. do w. 657 marg.). Przy okazji warto odnotować, że pochwalny opis Lublina (w. 695–712) wykazuje pewne analogie z deskrypcją Padwy (*Var. el. 9*, w. 15–42, s. 124–126).

⁹ Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, II–II, qu. 23–46; zob. tenże, *Suma teologiczna*, t. 16: *Miłość* (2–2, qu. 23–46), przeł. i objaśnieniami zaopatrzył A. Głazewski, Londyn 1967.

¹⁰ *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum tam graecarum quam latinarum, exornatum, quos ex innumeris fere cum sacris tum prophanis, iisque doctissimis authoribus et vetustioribus et recentioribus, summa fide collegere ad communem studiosae iuventutis utilitatem eruditissimi viri, Dominicus Nanus Mirabellius, Coloniae 1575*, s. 142.

Warto zauważyć, że średniowieczne strategie komponowania materiału były do pewnego stopnia zbieżne z humanistycznymi metodami katalogowania wypisów, przede wszystkim z zasadami odnoszącymi się do tzw. „miejsc wspólnych” (*loci communes*). Jedną z bardziej popularnych reguł porządkowania tego typu „obszarów” było postulowane przez Erazma z Rotterdamu strukturyzowanie ich w oparciu o fundamentalne tematy albo rodzaje i gatunki określonych cnót i wad, a następnie wprowadzanie kolejnych dystynkcji (według pokrewieństw i różnic)¹¹. W konsekwencji powstawała kolekcja uszeregowanych rzeczowo, związanych dialektycznie i zhierarchizowanych elementów o cechach średniowiecznej *summy*¹². Na gruncie tej metody myśliciel z Rotterdamu ufundował koncepcję „miejsc teologicznych” w traktacie *Ratio seu methodus* (1519)¹³. Wśród kilkunastu zagadnień teologii moralnej uwzględnił również kategorię *charitas*¹⁴.

W uporządkowaniu tematu miłości chrześcijańskiej wyszedł Erazm od omówienia jej istoty, źródeł, przymiotów, pokrewnych form i znaczenia w świecie chrześcijańskim. Za listami św. Pawła i św. Jana, a także Ewangeliami przypomniał, że jest ona: mocą wielką – *magna est natura charitas*, potężniejszą niż śmierć – *morte fortior*, ogniem niebiańskim (Łk 12, 49), znakiem chrześcijańskim (J 13, 35; Ef 5, 1–2), najważniejszym przymiotem Boga, i w istocie samym Bogiem (1 J 4, 16), sposobem istnienia w Nim człowieka (1 J 4, 16), miłowaniem Chrystusa w potrzebujących – *officia charitatis* (Mt 25, 31–45), podstawą werdyktu na Sądzie Ostatecznym (Mt 25, 31–45), miłosierną łaskawością Syna Bożego – *Christo beneficentia*, cnotą wlaną przez Ducha świętego – *charitas diffusa* (Rz 5, 5), zwieńczeniem przykazań – *finis praecepti* (1 Tm 1, 5), najdoskonalszym wypełnieniem Prawa – *summa totius legis* (Rz 13, 10), najdoskonalszą z dróg – *via excellentissima* (1 Kor 13; 1 Kor 14), ostatecznie źródłem jedności i pokoju (*charitas omnia conglutinat*).

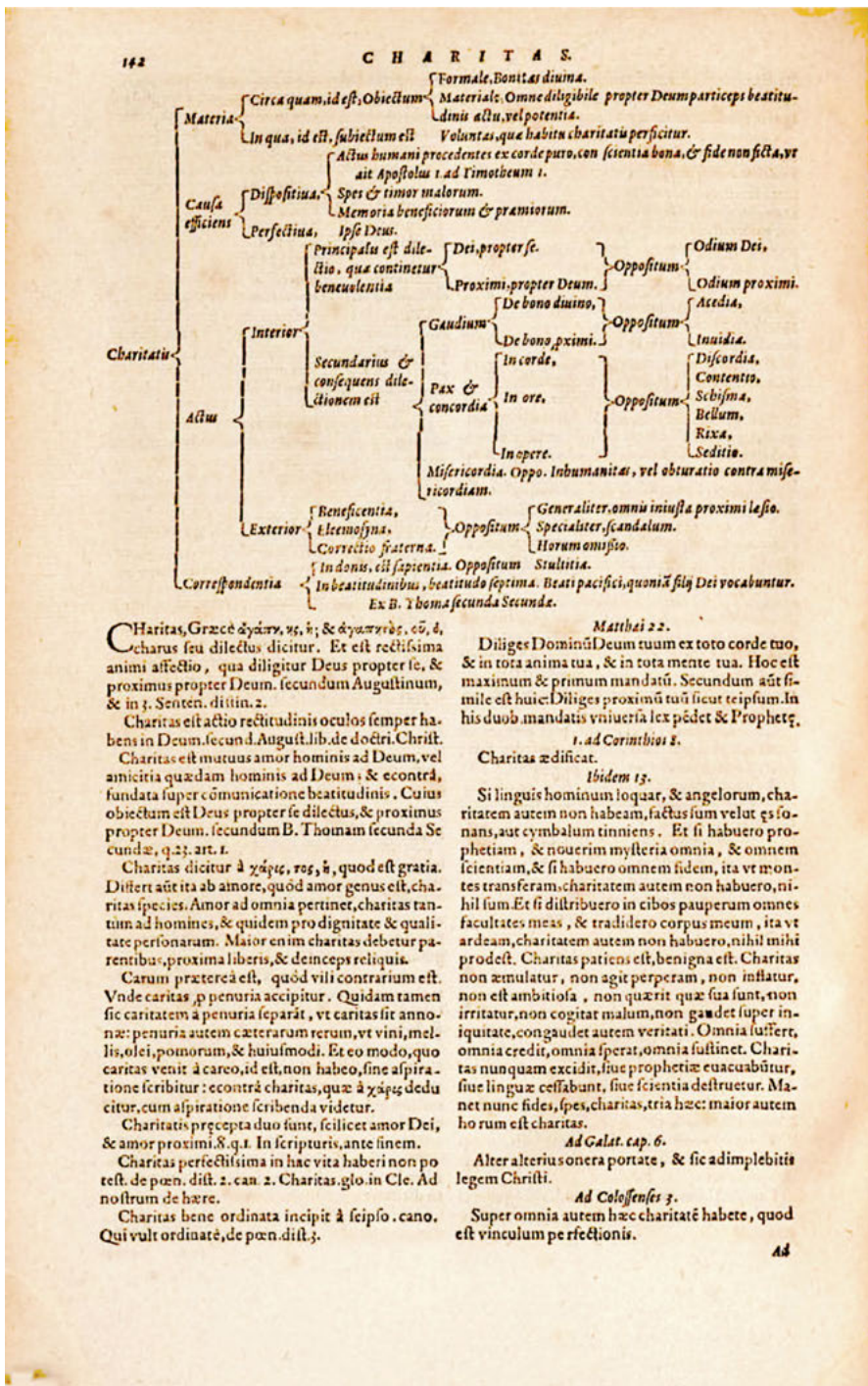
W drugiej części rozważań omówił kontrastujące z *charitas*: zawiść i niezgodę (*zelus et contentio*), podział (*dissidium*), spory i zgorszenia, zysk, obłudną pobożność (*religia falsa*), własną chwałę (*sua gloria*), zysk i ambicję (*quaestus et ambitio*). Erazm przypomniał również, że źródłem wszelkich podziałów jest pycha i pożądlivość (*superbia et cupiditas*). Podkreślił jednocześnie wartość

¹¹ Zob. np. wykaz następujących po sobie „miejsc” w: *Sententiarum sive capitum, theologorum praecipue, ex sacris et profanis libris, tomi tres, per Antonium et Maximum monachos olim collecti*, Tiguri 1546 („67. De charitate, et pace, et concordia, et hominibus pacificis. 68. De odio, et inimicitia, et illis, qui contentiones promovent”). Zob. W. Pawlak, „*De eruditione comparanda in humanioribus*”. *Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012, s. 388–392.

¹² Zob. W. Pawlak, tamże, s. 392.

¹³ *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam, per Erasmus Roterodamum postremum ab ipso autore castigata et locupletata*, Basileae 1522.

¹⁴ Tamże, k. G₁r–H₁v.

[Illustracja 1] Charitas (D. N. Mirabellius, Polyanthea, Coloniae 1575)

jedności we wspólnocie chrześcijańskiej (*pax et concordia*). Rozważania swe zakończył informacjami o wielkim odstępstwie, jakie w czasach ostatecznych stanie się udziałem ludzkości, gdy na świecie rozszerzy się egoizm, chciwość, uciążliwość rozkoszy, zuchwałość, bluźnierstwo, nieposłuszeństwo, nieludzkość odstępstwo od wiary i herezja.

Traktat *Ratio seu methodus* Erazma z rozdziałem *Charitas* sytuuje się w hipotetycznym obszarze inwencyjnym *Philtrou*, obok takiego dzieła „księcia humanistów”, jak obudowujące korpus poematu *Adagia*¹⁵. Na możliwość wykorzystania sygnalizowanej rozprawy przez Klonowica wskazuje zarówno dobór egzemplifikacji biblijnych (zwłaszcza w odniesieniu do listów św. Pawła) i analogii¹⁶, jak również – co istotniejsze – sama konwencja opracowania pojęcia *charitas*.

Z Erazmem łączy Klonowica skłonność do tworzenia antynomicznych zestawień i aksjologicznych napięć w obrębie dyskursu o Miłości niebiańskiej, co widać przede wszystkim w pierwszej części poematu. Jeżeli na początku *Acernus* omawiał jej dobroczynne przejawy w świecie wartości i relacji międzyludzkich – zgoda, pokój, braterstwo (w. 95–460), to później dokumentował skutki jej zupełnego braku (w. 461–486)¹⁷:

Quo sine livores crescunt, convitia, lites,
 Quo sine rancor edax saucia corda comest.
 (w. 463–464)¹⁸

Zbieżne z *Ratio seu methodus* jest także odwołanie w konkluzywnych partiach rozważań o miłości do zapowiadanego przez św. Pawła (2 Tm 3, 1–9) upadku moralnego ludzkości w czasach poprzedzających Paruzję:

Quae precor extremis venient peccata diebus?
 Ultra non poterit quae tolarare Deus.
 Scilicet algebit pietas, odiumque calescet, Matth. 24 et 1 Timoth. 3
 Tunc Amor in gelido pectore nullus erit.
 (w. 475–478)¹⁹

¹⁵ Zob. M. Mejór, *Komentarz* [w:] S.F. Klonowic, *Philtron...*, *passim*.

¹⁶ Zob. np. porównanie Boga do garnarczy („Similitudo sumpta a figulo” – w. 537–544) występujące u Erazma („Massam vocant genus humanum, figulum deum” – k. I₂r–I₂v).

¹⁷ Tendencje te widać np. w mowie *Querela pacis*, czy w obszernym komentarzu do sentencji *Dulce bellum inexpertis* („Słodka wojna dla tych, którzy jej nie znają”). W traktacie tym Erazm ukazał najpierw wielorakie dobrodziejstwa pokoju, a następnie materialne i moralne szkody spowodowane wojną (*Ad. IV, I, 1* [3001]).

¹⁸ „Bez niej zawiści się mnożą, kłótnie oraz spory, / Bez niej serca z urazy trawi zajadłość”.

¹⁹ „Pytam, do jakich to grzechów przyjdzie u kresu czasów, / Których Bóg więcej znieść nie będzie? / Ostygnie pobożność, a rozpali się nienawiść, / Wtedy Miłości nie będzie w zimnym sercu”.

Por. Erazm z Rotterdamu, *Ratio seu methodus*:

Vis audire quanta pietatis pestis invehatur falso pietatis praetextu? Audiamus Paulum ita vaticinantem, ad Timotheum secunde capite tertio [2 Tm 3, 1–5]: „Hoc autem scito, quod in novissimis diebus instabunt tempora periculosa, et erunt homines se ipsos amantes, cupidi, elati, superbi, blasphemi, parentibus non obedientes, ingrati, scelesti, sine affectione, sine pace, criminatores, incontinentes, immites, sine benignitate, proditores, protervi, tumidi, voluptatum amores magis quam Dei, habentes speciem pietatis, virtutem autem eius abnegantes”.

(k. H_{1v})

Również idea jedności chrześcijańskiej, którą Klonowic wyeksponował poprzez *argumenta a communi religione Christiana* oraz *argumenta a communi usu sacramentorum*²⁰ w drugiej części poematu (w. 605–652), została oparta na podobnym co u Erazma (w *argumenta pacis*) zestawieniu symboli i odniesień biblijnych. Chrzt, Bóg, Duch Święty, ofiara Chrystusa, eucharystyczny znak chleba i wina, Kościół jako mistyczne Ciało Zbawiciela²¹, to czynniki

²⁰ Formuły te zawarte są w marginaliach.

²¹ „Nam nos una fides in idem coalescere corpus, / In templumque Dei crescere sola facit. / Omnes una rigat sacri baptismatis unda / Et facit haeredes insitiosque Dei. / Nam Deus agricola est, Christus pulcerrima vitis, / Omnes una Die planta novella sumus. / Et, diversa licet, partitur munera solus, / Spiritus aetherei lapsus ab arce poli. / Quamvis ad varios diversa charismata fines, / Haec tamen ex uno numine cuncta fluunt. / Unica stelligero demittitur hostia caelo, / Filii aeterni deliciaeque Patris. / Qui totum proprio mercatur sanguine mundum, / Aequali precio cuncta redempta tenet. / Idem nos omnes docuit Testator Amorem, / Iam iam pro nobis cum moriturus errat. / [...] / Omnibus in commune dedit sua pignora Christus, / Aequo iure pios alma Synaxis alit. / Iure coequali convivia sacra saginant, / Qui lotis manibus pabula tanta petunt. / Panis et ille sacer divinae fragmina caenae, / Omnibus aequali lance modoque datur. / Symbolon et veri mirabile philtron amoris, / Foedere quod solido pectora nostra ligat. / Haec eadem presso potamus vina racemo, / Pocula quae Christi sanguine plena rubent. / Panis ut ex variis granis componitur unus, / Uvarumque facit plurima turba merum. / Sic Christi coit ex multis Ecclesia membris, / Ex individuus pluribus una cohors”. („Jedna wiara bowiem połączyła nas w jedno ciało, / Ona nas w jeden Kościół Boży spaja. / Wszystkich jednako oblała woda świętego Chrtzu, / Stworzyła nas dziedzicami szczepu Boga. / Bóg jest bowiem rolnikiem, a Chrystus winną gałązką, / Wszyscyśmy zaś nowym zasiewem Boga. / I po równo rozdziela pośród nas dary sam Duch, / Spadły tutaj z niebiańskich wysokości, / Chociaż te do różnych ludzi trafią, i cel ich różny, / Wszystkie jednak od jednego Bóstwa płyną. / Jedna Ofiara zesłana z gwiazdonośnego nieba, / Syn jedyny umiłowany Ojca, / Który własną krwią odkupił cały świat, cenę / Równą za wszystko odkupienie poniósł. / Ten sam Spadkobierca nauczył nas wszystkich Miłości, / Tuż tuż, kiedy miał już za nas umierać. / [...] / Na wspólny użytek Chrystus dał wszystkim symbole, / Na równi wszystkich Eucharystia żywi, / Na tych samych zasadach święta uczta odżywia tych, / Co ze złożonymi rękami przychodzą. / Święty ów chleb, okruchy Bożej Wieczerzy są dane / Wszystkim na równi na tej samej misie. / Symbol i cudowny prawdziwej miłości napój, / Który mocno wiąże nasze serca, / Pijemy, wino z tej samej wyciśnięte gałązki, / Kielich pełen czerwonej krwi Chrystusa. / Jeden chleb z wielu ziaren powstaje, z wielu zebranych / Winogron zrobiony jest winny sok. / W taki to sposób Kościół składa się z ciała Chrystusa, / Z wielu oddzielnych istnień jeden zastęp”, w. 609–624, 631–644).

nadprzyrodzone, konsolidujące wspólnotę wiernych nie tylko na kartach *Philtronu*, ale również w *Ratio seu methodus*:

Proinde mox, **exemplo corporis ac membrorum**, ad consensum revocat, nihilque non trahit ad **argumenta pacis: unum Deus** omnibus commune, **unum Christum** pro omnibus ex aequo mortuum, **unum Spiritum** pro suo arbitratu cuique suas dotes impartientem, **unum baptisma**, per quod Christi corpori inferimur omnes, **unum panem**, de quo edimus omnes, **unum calicem**, cuius omnes ex aequo sumus participes²².

(k. G₆v–G₇r)

Jednakże problem zaplecza inwencyjnego poematu *Philtron* nie sposób rozpatrywać w izolacji od fenomenu popularności tekstów paraliterackich, jakimi w erze druku były różnego rodzaju kompendia encyklopedyczne i leksykograficzne, a także zbiory *loci communes* (antologie, florilegia, etc.). Ich zasadniczym celem było gromadzenie i katalogowanie powiększającego się zasobu informacji (problem wielości ksiąg)²³. Te erudycyjne dzieła, publikowane z myślą o „rzeczpospolitej uczonych”, umożliwiały literatom, mówcom, kaznodziejom, autorom traktatów i pism okolicznościowych, przede wszystkim zaś autorom dzieł o profilu dydaktycznym i moralizatorskim, stosunkowo łatwe pozyskiwanie materiału inwencyjnego: w toku lektury pomijającej tekst źródłowy i nastawionej na wybór jednostkowych informacji (recepca selektywna). By zatem zwiększyć wydajność tego typu syntez redaktorzy wyposażali je w mniej lub bardziej rozbudowane indeksy.

Nie wnikając w szczegóły tej problematyki²⁴, sytuujemy ją u genezy łaćnińskiego poematu *Philtron* Klonowica, uwzględniając prawdopodobieństwo,

²² Dalej przytacza Erazm argumenty biblijne z Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian: „Sic enim loquitur capite decimo [1 Kor 10, 16–17]: «Quoniam **unus panis** et unum corpus multi sumus, omnes qui de uno pane et de **uno calice** participamus». Item capite duodecimo [1 Kor 12, 11–13]: «Haec autem omnia operator **unus** atque idem **spiritus**, dividens singulis prout vult. Sicut enim **corpus unum** est, et membra habet multa, omnia autem membra corporis cum sint multa, unum tamen corpus sunt: ita et Christus. Et enim in **uno spiritu** omnes nos in **unum corpus** baptizati sumus, sive Iudaei, sive gentiles, sive servi, sive liberi, et omnes in **uno spiritu** vocati sumus»” (k. G₆v–G₇r).

²³ Zob. W. Pawlak, *Wielość ksiąg jako problem erudycji humanistycznej* [w:] tenże, „*De eruditione comparanda in humanioribus*”..., s. 143–235.

²⁴ Problem ten doczekał się gruntownych opracowań historycznoliterackich i ujęć metodologicznych. Zob. J. Dąbkowska, *Problem erudycji w „Rozmowach Artaksesa i Ewandra” Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, „Pamiętnik Literacki” 91 (2000), z. 3, s. 83–94; J.S. Gruchała, *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002; J. Okoń, *Kompendium – czy tylko wiedzy? Wstęp do typologii gatunku* [w:] *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 9–31; W. Pawlak, „*De eruditione comparanda in humanioribus*”..., *passim*; tenże, „*O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudytami pokazać*”. *Kompendia jako źródło erudycji humanistycznej* [w:] *Staropolskie kompendia wiedzy*, s. 45–72; tenże, *Erudycja humanistyczna w literaturze religijnej XVII wieku* [w:] „*Humanitas*”

że w toku pracy nad obudową erudycyjną tematu poeta bazował nie tylko na informacjach zaczerpniętych z bezpośrednich źródeł (utrwalonych w pamięci lub samodzielnie wynotowanych w formie streszczeń, parafraz, cytatów), ale że uzupełniał je także wiedzą o charakterze encyklopedycznym. Na potencjalność kompendialnego sposobu pozyskiwania danych wskazują *a priori* immanentne cechy *Philtronu*: dydaktyzm (silne tendencje moralizatorskie), retoryczność (ambicje perswazyjne), dyskursywność (uporządkowany i dialektyczny tok wywodu)²⁵, przede wszystkim zaś erudycyjność (wielość źródeł, przykładów, analogii) i sentencjonalność (znaczna liczba cytatów, przysłów, utartych formuł), uwidoczniające się m.in. w rozbudowanych marginaliach.

Właściwości te, choć nie przesądzają o jednoznacznej kwalifikacji procesu twórczego *Philtronu*, każą z ostrożnością rozpatrywać kwestię jego zapleczka inwencyjnego. Przykład erudycyjnych, kompilacyjnie zbudowanych dzieł (rozpraw), szczególnie z dziedziny etyki i moralistyki – gdzie utylitaryzm i perswazja wysuwa się zwykle ponad artyzm – uczy, że nierzadko za ich ostatecznym kształtem skrywają się w większym lub mniejszym stopniu kompendia²⁶. Dzieje się tak choćby w przypadku późniejszego o kilka lat poematu parenetycznego *Victoria deorum* Klonowica (ok. 1597 r.), w którym odnotowano ponad sto przysłów zaczerpniętych z *Adagiów* Erazma z Rotterdamu²⁷. Jaki jest jednak – jeśli w ogóle – udział opracowań kompendialnych w *Philtronie*?

Przypomnijmy, że *Charitas*, jako centralna kategoria tematyczna, osadzona w konstelacji wartości dodatnich na osi: *Amor–odium*, została obudowana erudycyjnym materiałem z Biblii, antyku i tradycji renesansowej. Obok cytatów z Pisma świętego wzbogaciły ją sentencje antyczne i renesansowe (*argumenta ex auctoritate*), dopełnione o analogie i przykłady z mitologii i historii starożytnej (*argumenta a simili*). Niezależnie od tego, w jakim stopniu Klonowic wspomagał się informacjami z drugiej ręki, istotny pozostaje fakt, że wykorzystane przez niego cytaty i przykłady, były (w różnym zakresie) częścią uposażenia erudycyjnego szesnastowiecznych kolekcji i słowników.

i „christianitas” w kulturze polskiej, red. nauk. tomu M. Hanusiewicz–Lavallee, Warszawa 2009, s. 260–261; A.M. Blair, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven–London 2010.

²⁵ „Zamiast obrazów, opisów, lub wylewu uczuć, swobodnie pod wpływem tego lub owego nastroju się zmieniających, spotykamy się co chwila z wywodami i dowodami, ułożonymi systematycznie, jakby w jakim traktacie naukowym, przeplatanymi ciągle cytatami z Pisma św. lub innych autorów” (R. Pilat, dz. cyt., s. 19–20). Bezpodstawnym wydaje się natomiast stwierdzenie Stanisława Moroniewicza pierwszego tłumacza *Philtronu*, jakoby dzieło Klonowica pozbawione było „jakiegokolwiek kompozycji” (tenże, dz. cyt., s. 15).

²⁶ Zob. *Erudycja humanistyczna w literaturze religijnej XVII wieku*, s. 261.

²⁷ Zob. M. Cytowska, *Erazmianizm w literaturze polskiej XVI–XVII wieku* [w:] *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, red. T. Michałowska, J. Ślaski, Wrocław 1980, s. 26–27; W. Pawlak, *Notowanie i miejsca wspólne erudycji humanistycznej* [w:] tenże, „*De eruditione comparanda in humanioribus*”..., s. 373, przyp. 103.

Istotnie, już choćby na podstawie *Polyanthei* Mirabellego można by opracować temat metodą kompilacyjną w sposób zbliżony do tego, jakim Klonowic posłużył się w *Philtronie*. Skatalogowany alfabetycznie materiał uwzględniał w tym kompendium nie tylko hasło *Charitas*, lecz również tematy mu pokrewne: *Amicitia*, *Amor Dei*, *Amor proximi*, *Amor pudicus*, *Concordia*, *Frater*, *Pax*, obok kategorii przeciwstawnych: *Amor Cupidineus*, *Bellum*, *Discordia* czy *Odium*. W obrębie tych „miejsz” znalazły się wypisy biblijne, z których co najmniej kilkanaście ma swój odpowiednik w poemacie Acernusa: począwszy od cytatu z motta *Philtronu* (1 J 4, 16 – zob. *Charitas*), poprzez odniesienia skryptualne listu dedykacyjnego (Mt 12, 25; Łk 11, 17 – zob. *Discordia*, *Pax*; Ef 5, 1–2; Rz 13, 10 – zob. *Amor Dei*; Mt 22, 37–40; 1 P 4, 8 – zob. *Amor proximi*; 1 P 4, 8 – zob. *Charitas*), a skończywszy na similiach w tekście głównym (Ef 5, 1–2; 1 J 4, 11; Rz 8, 35– zob. *Amor Dei*; J 13, 34; 1 Kor 8, 1–2 – zob. *Amor proximi*; 1 Kor 8, 1–2; 1 Kor 13; 1 P 4, 8 – zob. *Charitas*).

Polyanthea mogła stać się także nośnikiem informacji pozabiblijnych. Sytuacja taka ma miejsce w egzordialnej części poematu (w. 75–90), gdy poeta ostrzega swych adresatów przed pełną wyniosłości lekturą *Philtronu*, zachęcając ich do pokornej kontemplacji Miłości Bożej. Swoją apel obudowuje refleksjami inspirowanymi m.in. wypowiedzią Cycerona na temat zgryźliwych starców (*Cato maior de senectute*) i anegdotą Swetoniusza o zadufanym Palemonie (*De grammaticis*). Nie ujawniając źródeł tych ewokacji streszcza je w notach marginalnych, a w tekście głównym parafrazuje. Myślą Cycerona: „At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes” (*Cato* 65)²⁸ wzbogaca fragment:

Turba superba, Sophi, tetrico morosior urso, Non ea quae novit commemorare sinens, Non coram fieri patitur, non optima dici, Atque satis solam se didicisse putat.	Philosophi plerumque morosi
(w. 83–86) ²⁹	

Z kolei anegdotą Swetoniusza legitymuje zdanie:

²⁸ M.T. Cicero, *Cato maior de senectute* 65: „podnosi się zarzut, że na starość ludzie robią się nieznośni, że zrzędzą, są podejrzliwi, swarliwi” – M.T. C y c e r o n, *Katon starszy o starości*, przeł. W. Klimas, wstęp i oprac. S. Stabryła, Kraków 1995, s. 90.

²⁹ Mędrcy, nadęta gromada, od starego niedźwiedzia Bardziej mrukliwa, wiedzą się nie dzieli, Nie znosi, by wbrew im coś się stało, najlepszym zwało, Uważa, że sama wiedzę nabyła.	Mędrcy najczęściej są zgryźliwi
--	------------------------------------

(w. 83–86)

In se cuncta cupit claudi, ceu clausa sepulcro
 Cuncta supercilio damnat inepta suo.

(w. 87–88)³⁰

Ut Palaemon secum
 interituras literas putavit

Droga transferu myśli Cycerona i Swetoniusza mogła być różna. Za symptomatyczny wypada jednak uznać fakt, że pod hasłem *Morositas* (s. 547) autor *Polyanthei* umieścił sygnalizowane wyżej zdanie rzymskiego autora („*Morosus is est, qui est perversis moribus. Cicero: «At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes»*”), zaś w obrębie hasła *Superbia* (s. 804) przywołał tę samą anegdotę Swetoniusza („*Rhemnius Palaemon Grammaticus gloriabatur secum natas esse literas, ac demum secum morituras*”)³¹.

Związki omawianego fragmentu dzieła Klonowica z *Polyantheą* zdają się być nawet silniejsze, zważywszy, że obecne tam aluzje nowotestamentowe (1 P 4, 8; 1 Kor 8, 1–2) mają swoje odpowiedniki w kompendium Mirabellego (zob. *Amor proximi* – s. 68; *Charitas* – s. 142, 143). Ponadto figurująca pod hasłem *Amor proximi* myśl św. Augustyna z *De doctrina christiana*: „*Sola charitas est, quae vincit omnia, et sine qua nihil valent omnia, que ubicunque fuerit, trahit ad se omnia. Scientia si sola sit, inflat. Quia vera charitas aedificat, scientia non permittit inflari*” (s. 65), jakby echem niosła się we frazach poematu: „*Vicit Amoris Amor*” (w. 75), „*Aedificat pietas, inflata scientia turget*” (w. 81; por. 1 Kor 8, 1–2).

Przesłanek do tego, by uznać *Polyantheę* za jedno z odniesień tekstualnych *Philtronu* dostarczają także marginalne frazy, sankcjonuje myśl o wartości czynów stymulowanych autentyczną miłością:

Sic minus illa iuvant, quae facta timore magistro,
 Serviles animi continuare solent.
 Sed quae suasit amor, quae gratia sponte peregit,
 Sunt magis ingenuo facta probata viro.

(w. 263–266)³²

Oderunt peccare mali
 formidine poenae
 Oderunt peccare boni
 virtutis amore

Dystych ten był inspirowany dwuwierszem listu Horacego (*Epistules* I 16)³³:

³⁰ W sobie chce wszystko zamknąć, niby w grobie pochowane,
 Wszystko jako nieważne brwiami zgani.

(w. 87–88)

Jak Palemon uważał,
 że literatura wraz z nim umrze

³¹ Zob. też *Flores celebriorum sententiarum Graecarum ac Latinarum, definitionum, item virtutum et vitiorum, omnium exemplorum, proverbium, apophthegmatum, [...] Bartholomaeo Amantio Landspergiano Boio, [...] autore, Dilingae 1556 (Superbia – s. 428).*

³² Tak też mniej ona wspiera działania pod wpływem strachu
 Uczynione, niewolnego ducha twory.

Ale te, które ona doradza, które łaskawie
 Sprawia, są pomyślne dla człowieka.

(w. 263–266)

Żli grzechu się boją
 ze strachu przed karą.
 Prawi brzydzą się grzechem
 z miłości do cnoty

³³ Zob. M. Mejer, *Komentarz [w:] S.F. Klonowic, Philtron..., s. 157 (obj. do w. 263 marg.)*.

Oderunt peccare boni virtutis amore;
tu nihil admittes in te formidine poenae.

(w. 52–53)³⁴

Dwuwiersz ten obecny w średniowiecznej i renesansowej literaturze prawniczej, m.in. w popularnym traktacie Henriego Bractona *De legibus et consuetudinibus Anglicanis libri quatuor* (ok. 1250–1256)³⁵, czy w komentarzach jurydycznych do *Digestów* Domicjusza Ulpiana³⁶, mógł trafić stamtąd na karty *Philtronu*. Klonowicowi, urzędnikowi i pisarzowi miejskiemu, dziedzina prawa była bowiem bliska. Niewykluczone, że wspomniane frazy poeta przywołał z jakiegoś zbioru sentencji³⁷. Ostatecznie mógł sięgnąć do opracowania Mirabellego (lub pokrewnego kompendium). Tam pod hasłem *Punitio* (s. 719) – korespondującym z wymową fragmentu, obok którego pojawiły się marginalne frazy – widnieje horacjański dwuwiersz, poddany identycznej transformacji:

Oderunt peccare boni virtutis amore,
Oderunt peccare mali formidine poenae.

Anonsowany fragment utworu Klonowica (w. 263–266) wypełnił ostatnią część bloku argumentacyjnego, który miał wykazać, że Miłość jest siłą jednoczącą ludzi, zasadą życia społecznego (w. 185–222) i źródłem cnót obywatelskich (w. 223–266). W pierwszym ze wskazanych segmentów dowodowych znalazło się m.in. odwołanie do starożytnej wiedzy o naturalnych właściwościach magnesu:

Nil nisi solus Amor populos cicuravit agrestes,
E silvis homines allicit ille feros.
Ut primum Phrygia magnes inventus in Ida,
Ad sese ferri surda metalla trahit.
Sic mansuetus Amor silvestria corda coegit
Atque cohaerentes iussit habere casas.

Amore mansuefieri homines
agrestes. Plin. lib. 36, cap. 16.

³⁴ „Prawy grzechem się brzydzi, bo ukochał cnotę, / Ty nie dopuścisz winy ze strachu przed karą” (Horacy, *Dzieła wszystkie. Pieśni (Ody), Jamby (Epody), Pieśń wieku, Gawędy (Satyry), Listy, Sztuka poetycka*, przeł., oprac. i aneksem opatrzył A. Lam, Pułtusk–Warszawa 2010, s. 213).

³⁵ „Item communis intentio est de iure scribere ut rudes efficiantur boni et boni meliores, tum metu poenarum tum exhortatione praemiorum, iuxta illud, Oderunt peccare boni virtutis amore, Oderunt peccare mali formidine poenae” (II 20). Cyt. za: J. Jahner, *Literature and Law in the Era of Magna Carta*, Oxford 2019, s. 1, przyp. 1.

³⁶ Na komentarze te (np. *Digestum vetus. Pandectarum iuris civilis tomus primus [...]*, Lugduni 1560, s. 12 (D.1.1.1)) zwrócił uwagę Mieczysław Mejor (*Komentarz [w:] S.F. Klonowic, Philtron....*, s. 157, obj. do w. 263 marg.).

³⁷ Zob. np. *Sententiae Ciceronis, Demosthenis, ac Perentii dogmata philosophica, item apophthegmata quaedam pia ex ducentis veteribus Oratoribus, Philosophis, et Poetis, tam Graecis quam Latinis, ad bene beateque vivendum diligentissime collecta*, Antverpiae 1565, s. 119.

Durius ingenium ferro mollivit et auxit,
 Atque animos animis conciliauit Amor.
 (w. 191–198)³⁸

Przekonanie, że Miłość połączyła serca szorstkich ludów (w. 191–192), niczym magnes, który przyciąga do siebie kawałki żelaza (w. 193–198), uzasadniała semantyka fragmentu 36. księgi *Historii naturalnej* Pliniusza:

Quid ferri durtia pugnacius? Sed cedit et patitur mores trahitur nanque a magnete lapide, domitrixque illa rerum omnium materia ad inane nescio quid currit, atque ut propius venit, assistit, teneturque et complexu haeret. Sideritin ob hoc alio nomine appellant, quidam Heracleon. Magnes appellatus est ab inventore (ut auctor est Nicander) in Ida repertus.

(*Hist. nat.* 36, 16)³⁹

Istotny jest jednak fakt, że Pliniuszowa wzmianka o magnesie z Idy zyskała autonomiczny status i uniwersalny zasięg za sprawą Erazmowego komentarza do przysłowia: *Omnes attrahens ut magnes lapis* (*Adagia* I, VII, 56 [656])⁴⁰, w którym umieszczony został cytowany wyżej fragment *Historii naturalnej* z adnotacją bibliograficzną: „Plin. lib. 36, cap. 16”⁴¹. Co więcej, dane merytoryczne i źródłowe o wspomnianym magnesie przejął od Erazma

³⁸ Nic innego jak Miłość ogłaskała szorstkie ludy,
 I z lasu dzikich ona wywabiła.
 Jak najpierw z frygijskiej góry Idy dobyty magnes
 Ciągnie do siebie kawałki żelaza,
 Tak łagodna Miłość skłania ku sobie dzikie serca,
 Kazała im szukać schronienia w domach,
 Charakter twardszy od żelaza zmiękczyła, wzbogaciła,
 Dusze ku duszom przybliżyła Miłość.

(w. 191–198)

Miłością okrzesać
 można ludzi dzikich
 Plin. 36, 16

³⁹ *C. Plinii Secundi Historiae mundi librii XXXVII*, Lugduni 1563, s. 653. Przekład: „Cóż jest leniwszego od stężałego kamienia? A oto dało mu czucie i ręce. Cóż się bardziej opiera od twardości żelaza? Lecz tu ustępuje i przyjmuje obyczaje, albowiem przyciągana jest od kamienia magnesowego i owa materia, co wszystkie rzeczy pokonywa, leci, nie wiem, do jakiego nic; przybliżywszy się do niego, stawa, zatrzymuje się i wisi w objęciu. Dlatego też niektórzy zowią ten kamień inaczej *sideritis*, inni *heracleon*. Magnesem zowie się od wynalazcy (jak Nikader powiada) i wynaleziony został na Idzie” – *K. Pliniusza Starszego Historii naturalnej ksiąg XXXVII*, t. 10, ks. 34–37, przeł. J. Łukaszewicz, Poznań 1845, ks. 36, 25 [błędny nr rozdziału], s. 360–361.

⁴⁰ *Desiderii Erasmi Roterodami Adagiorum chiliades quatuor*, Basileae 1574, s. 196.

⁴¹ „Hoc carmen Suidas citat ex Pisiside. Videtur proverbiale. Metaphora ducta a natura lapidis ferrum ad se trahentis et attractum tenentis, quem quidam eundem putant cum eo, quem Heracleum vocant, cuius alibi mentionem fecimus in proverbio Lydius lapis. Hoc miraculi Plinius verbis attollit lib. XXXVI, cap. XVI ad hunc modum: «Quid lapidis rigore pigrius? Ecce sensus manusque tribuit illi. Quid ferri durtia pugnacius? Sed cedit et patitur mores trahiturque a magnete lapide domitrixque, illa rerum omnium materia ad inane, nescio quid, currit atque ut propius venit assistit teneturque et complexu haeret. Sideriten ob hoc alio nomine appellant, quidam Heracleon. Magnes appellatus est ab inventore, ut auctor est Nicander, in Ida repertus»” – tamże, s. 196.

Ambroży Calepinus w popularnym, wielokrotnie wydawanym i poszerzanym słowniku (*Dictionarium*), pod hasłem *Heraclius* (s. 672)⁴². Wobec upowszechnienia się w kompendiach informacji na temat tego kamienia z identyfikacjami źródła, można wnosić, że Klonowic pozyskał wiedzę o idyjskim magnesie nie koniecznie z pierwszej ręki. Przy czym, jeśli tak się stało, to uznać należałoby zarówno możliwość wpływu zbioru Erazma, jak i leksykonu Calepina. Za tym ostatnim przemawiają argumenty filologiczne, płynące z następujących dalej wersów poematu. Mówią one o Miłości, która nad rzekami połączyła rozproszonych ludzi, budując im osady:

Iussit et ad liquidos fontes exurgere pagos,	Pagus ἀπὸ τῆς πηγῆς,
Ad tenues rivos rura beata locat.	id est a fonte dictus
(w. 199–200) ⁴³	

Klonowic podał definicję i etymologię terminu „osada” za Calepinusową wykładnią pojęcia⁴⁴. Zarówno rozumienie tej nazwy, jak i formuła grecka przywołana na marginesie, odpowiadają elementom *definitio et etimologia* hasła *Pagus* (s. 1066) w leksykonie włoskiego humanisty: „simul positae villae [...], hoc est rusticanae domus in unum coagmentate, ἀπὸ τῆς πηγῆς, hoc est a fontibus circa quos rustici gaudent habitare, ut facilis sit aquatio”⁴⁵. Za dziełem tym Klonowic zdaje się podążać także wtedy, gdy dla wykazania potęgi Miłości Bożej z dowodów patriotycznych, tj. z przywiązania do ojczyzny i gotowości poświęcenia się dla niej (w. 225–230), sięga nieopodal po autorytatywną myśl Cyclerona (marg.):

Nam quid enim heroas in tanta pericula trudit,
Sponte quod in caedes hostia Martis eunt?

⁴² *Dictionarium hexaglottum Ambrosii Calepini, post varias hactenus visas editiones, partim nova atque insigni omnis generis vocum accessione [...], cum Conradi Gesneri Onomastico*, Basileae 1568: „*Heraclius*, lapis five *heracleus* [...]. Lapis occulta quadam naturae vi ferrum ad se trahens, qui et magnes dicitur. Plin. lib. 36. cap. 16: «Quid ferri duritia pugnacius? sed cedit et patitur mores. Trahitur nanque a magneti lapide, domitrix illa rerum materia ad inane nescio quid currit, ut propius venit, tenetur assistitque, et complexu haeret, *sideritin* ob hoc alio nomine appellant, quidam *heracleon*. Haec ille. Rationem autem nominis hanc afferent, quod primum inventus sit circa *Heracliam Magnesia civitatem*». [...] Vide Erasm in Proverb.”

⁴³ Kazała budować osiedla na brzegu płynącej wody,
Przy strumieniach osiedlać się szczęśliwie.

Osada ἀπὸ τῆς πηγῆς,
tj. od źródła nazwana

(w. 199–200)

⁴⁴ Zob. M. Mejór, *Komentarz* [w:] S.F. Klonowic, *Philtron...*, s. 155 (obj. do w. 194 marg.).

⁴⁵ Podobną definicję mieści *Polyanthea*: „*Pagus* dicitur πηγῆς, quod apud Graecos fons dicitur. Est enim plures simul domus rusticae, hoc est, plures ville pagus vocantur, quoniam circa fontes condi huiusmodi villae consueverunt. Hinc pagani dicti, quasi ex eodem font: potantes, hoc est, villani. Hinc semipaganus, quasi semivillanus” (s. 615).

Quam violentus amor patriae, quae sola parentes,
 Uxores, prolem, viscera nostra tenet.
 Quae leges complexa bonas, altaria divum,
 Notaque maiorum quae monumenta tegit.

(w. 225–230)⁴⁶

Omnes omnium charitates
 patria sola complexa est.
 Cic. in *Officiis*

Starożytna gnoma pojawiła się w słowniku Calepina jako składnik hasła *Patria* (s. 1092): „Omnes omnium charitates patria una complexa est” (Cic. 1 Off.)⁴⁷. Dodatkowo pod hasłem *Vividus* (s. 1646) ujęte zostało zdanie Wergiliusza: „Exigui numero, sed bello vivida virtus” (Verg. 5 *Aen.*), którym kilka wersów dalej Klonowicz wzbogacił *passus* o źródłach zapału wojennego:

Sed si bellaces firmat concordia turmas,
 Et chlamydatus amor mascula corda ligat,
 Invictas acies facit, impenetrabile robur,
 Et si perpaucos vis numerosa petet.

(w. 235–238)⁴⁸

Vergil. Exigui numero,
 sed bello vivida virtus

Także przytoczenia akcentujące w tym samym ustępie tekstu ideę jedności: anegdota o Scylurusie i jego synach (w. 239–242)⁴⁹, przysłowie: „Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur” (w. 249–250 marg.), definicja honorowego odznaczenia rzymskiego za ocalenie obywatela – *corona civica* (w. 251–254 marg.)⁵⁰, znajdują pokrycie w informacjach sygnalizowanego

⁴⁶ Co bowiem herosów w ogromne nieszczęścia popycha,
 Że idą na rzeź jak ofiary Marsa,
 Jak gwałtowna miłość ojczyzny, która tylko ojców,
 Żony, dzieci, nas całych zachowuje,
 Dobrych praw ustawy i ołtarze bogów ochrania,
 Wizerunki przodków, nasze pamiątki.

(w. 225–230)

Uczucia wszystkich
 ogarnia i jednoczy
 ojczyzna, Cic. *Offic.*

⁴⁷ *Sententiae Ciceronis, Demosthenis, ac Perentii dogmata philosophica...*, s. 25 (cap. *Respublica et patria*).

⁴⁸ Ale gdy zgoda obejmuje bojowe oddziały
 I miłość mężów zbrojnych serca przenika,
 Niepokonanym wojsko czyni, moc niezłomną oraz
 Siły nielicznym pomnożone daje.

(w. 235–238)

Wergiliusz: choć nieliczni,
 ale cnota pełna
 wojennego zapału

⁴⁹ Ut si quis cupiat telorum frangere fascem,
 Omnia nequicquam frangere iuncta volet.
 Telaque divisim si frangere singula tentes,
 Franguntur parva singula tela manu.

(w. 239–242)

Virtus unita fortior est
 quam dispersa

⁵⁰ Sic ab amore venit Romano civica quercus,
 Dum religat fidum querna corona caput.
 Dum proprio servat vitae discrimine vitam
 Romani capitis, civis et ipse bonus.

(w. 251–254)

Civica corona ex amore
 proficiscitur, cum civis civem
 servat in bello. De qua corona
 Gellius lib. 5, cap. 6

kompedium (zob. hasła: *Scyllorus* – s. 308⁵¹, *Concordia* – s. 300, *Civicus* – s. 256). Naturalnie nie tylko tego. Przykładowo historię Scylurusa z *Żywotów równoległych* Plutarcha odnotowują: *Polyanthea* Mirabellego (*Discordia* – s. 236), *Apophthegmata* Erazma (*Concordia fratrum* – s. 317–318)⁵², *Apophthegmata* Konrada Lycosthenesa (*De Concordia* – s. 172)⁵³, *Flores Bartholomaea Amantia Landspergiana* (*Pax* – s. 339). Refleksję o zgodzie z *Bellum Iugurthinum* Salustiusza podają: *Polyanthea* (*Pax* – s. 634), *Adagia* Erazma (*Dulce bellum inexpertis* – IV, I, 1 [3001]), *Facietiarum exemplorumque libri VII* Luzia Domizia Brusoniego (*De Concordia* – s. 81, *De Discordia* – s. 103)⁵⁴, *Flores* Landspergiana (*Pax* – s. 340). Nazwę honorowego orderu wojennego Rzymian uwzględniają: *Apophthegmata* Erazma (ks. IV, s. 262), *Apophthegmata* Lycosthenesa (s. 857), czy zbiór *Emblematum liber* Andreasa Alciatusa⁵⁵ z emblematem *Quercus* (Dąb) i subskrypcją ewokującą temat *corona civica* („Grata Iovi est quercus, qui nos servatque fovetque: / Servanti civem querna corona datur” – w. 1–2)⁵⁶.

Warto podkreślić, że podpis ten objaśniano w dołączanych później komentarzach za definicją Aulusa Geliusza: «Civica corona» appellatur, quam civis civi, a quo in proelio servatus est, testem vitae salutisque perceptae dat. Ea fit e fronde querna, quoniam cibus victusque antiquissimus quercus capi solitus” (*Noctes Atticae* V, 6, 11–12)⁵⁷. Wynikało z nich, że, istotnie, dębowy wieniec przekazywał obywatel obywatelowi w dowód wdzięczności za ocalenie życia podczas bitwy („querna civica corona, quam civis civi, a quo servatus esset in praelio, tamquam vitae testem salutisque perceptae monumentum dabat” – *Quercus* [kom.]⁵⁸.

⁵¹ Hasło figuruje tu w onomastycznym dodatku Conrada Gesnera, posiadającym osobną numerację.

⁵² *Apophthegmatum, sive scite dictorum libri sex, ex optimis quibusque utriusque linguae scriptoribus Plutarcho praesertim excerptorum [...], per Desiderium Erasmus Roterodamum, Lugduni 1531, V, 36, s. 317–318.*

⁵³ *Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus, per Conradum Lycosthenem Rubeaquensem collectorum, loci communes, Lugduni 1556, s. 172.*

⁵⁴ *L. Domitii Brusonii [...] Facietiarum exemplorumque libri VII, Lugduni 1560, II, 4 i 20, s. 81 i 103.*

⁵⁵ Jako potencjalne źródło inspiracji dzieła Klonowica Mieczysław Mejer wskazywał zbiory emblematyczne. Nagie Gracie, z których jedna odwrócona obejmuje dwie pozostałe (w. 47–48), a także pnąca wijące się wokół drzew (w. 119–128), to symbole przyjaźni obecne w *Emblematum liber* Andrea Alciatusa (embl. *Gratiae* i *Amicitia etiam post mortem durans*). Zob. M. Mejer, *Komentarz* [w:] S.F. Klonowic, *Philtron...*, s. 146, 151–152 (obj. do w. 38 marg. i w. 123–130).

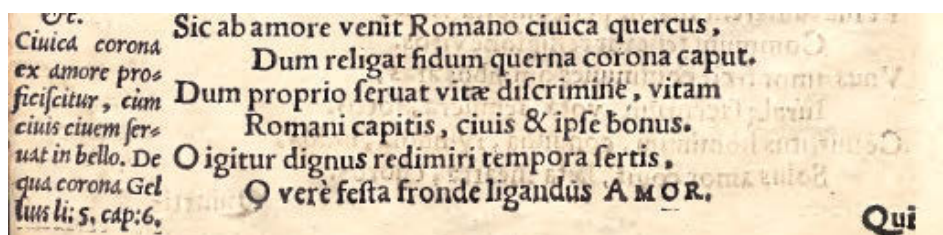
⁵⁶ *Omnia Andreae Alciati V. C. emblemata, cum commentariis, quibus Emblematum omnium aperta origine, mens auctoris explicatur et obscura omnia dubiaque illustrantur, Antverpiae 1577, s. 645.*

⁵⁷ A. Gellius, *Noctes Attices* [w:] *The Latin Library*. Wersja online: <https://www.thelatinlibrary.com/gellius/gellius5.shtml> [dostęp 21.12.2019].

⁵⁸ *Omnia Andreae Alciati V. C. emblemata...*, s. 654.

[Ilustracja 2] Emblema 199. *Quercus* (A. Alciatus, *Omnia [...] emblemata*, Antverpiae 1577, s. 644-645)

[Ilustracja 3] *Civica corona*⁵⁹ (S. F. Klonowic, *Philtron*, Kraków 1582, k. B_{4v})

¹ Tak też dzięki miłości wzrósł w Rzymie dąb państwowości,
Gdy dębowy wieniec oplatał czoła,
Gdy życia Rzymianina bronił z narażeniem własnego
Inny obywatel oraz mąż prawy.
O, także godna jest opleść swoje skronie wieniec,
O, zielonych gałązek godna Miłości!

(w. 251-256)

Corona civica wynika
z miłości, gdy obywatel
jeden drugiego w
bitwie ocala. GEL.
ks. 5, r. 6

Wracając do opracowania Calepina, należy zauważyć, że odnotowana tam myśl z *Eneidy* Wergiliusza 6, 715: „Securos latices et longa oblivia ponunt” (*Oblivium* – s. 1018), znalazła się także w refleksjach Klonowica o wypływających z Miłości Bożej rozkoszach niebiańskich (w. 315–316 marg.):

Iugiter in caelo felix agitabimus aevum,	Vergil. Securos latices
Securas dulci fonte bibemus aquas.	oblivia longa malorum
(w. 315–316) ⁶⁰	

Co więcej, wydaje się, że *Dictionarium* mogło mieć nawet realny wpływ na koncepcję tytułu dzieła Klonowica. Przypomnijmy, że ze względu na swój chrześcijański cel *Philtron* został nazwany przez badaczy literatury „antytezą Owidiuszowej *Ars amandi*”⁶¹. O ile starożytny podręcznik uwodzenia sytuował się w ideowej opozycji względem moralistycznego poematu Acernusa, o tyle koncepcyjnie mógł okazać się dla niego bardzo użyteczny. Istniała bowiem szansa, że lubelski poeta odnalazł w *Ars amandi* miejsce, w którym Owidiusz wspominał o nieprzydatności i zgubnym wpływie eliksirów miłosnych (*philtrum*), m.in. takich, jak czarnoksięska mikstura Kirke:

Non facient, ut vivat amor, Medeides herbae
 Mixtaque cum magicis nenia Marsa sonis.
 Phasias Aesoniden, Circe tenuisset Ulixem,
 Si modo servari carmine posset amor.
 Nec data profuerint pallentia **philtrum** puellis:
Philtrum nocent animis, vimque furoris habent.
 (*Ars am.* II, w. 101–106)⁶²

O tym, że Klonowic istotnie mógł sięgnąć po *Ars amandi*, świadczą subtelne zbieżności między cytowanym wyżej fragmentem, a jedenastym (autotematycznym) akapitem listu dedykacyjnego, na gruncie oceny *philtrum*,

⁶⁰ Stale w niebie pędzić będziemy szczęśliwy żywot, pić
 Wodę ze słodkiego źródła będziemy.

(w. 315–316)

Werg.: Bezpieczne kryjówki mają
 i z rzeki zapomnienia piją

⁶¹ J. Mosdorf, *Ovidiana II. Opozycja przeciw erotykom Owidiusza*, „Meander” 19 (1964), z. 4, s. 166. Zob. T. Sinko, *Historia poezji łacińskiej humanistycznej w Polsce* [w:] *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 1, oprac. S. Tarnowski [i in.], Kraków 1918, s. 147.

⁶² „Żadne zioła poddane czarodziejskim siłom / nie sprawią, by uczucie nigdy nie minęło – / gdyby można zaklęciem uratować miłość, / Odys byłby dziś z Kirke, a Jazon z Medeą. / Na nic napój miłosny – po nim obłąd, mania / i szal, co mać rozum...” – Owidiusz, *Sztuka kochania*, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła E. Skwara, Warszawa 2008, s. 124, w. 101–106. Interesujące koincydencje leksykalno-semantyczne rejestrują ponadto: *Parabola sive similia Desiderii Erasmi Roterodami ex diligenti autorum collatione novissimum recognita [...]*, Tiguri 1549, k. 20r.

jako napoju szkodliwego, spod znaku Homerowej czarodziejki. Odslaniając kulisy pracy literackiej, poeta stwierdza mianowicie, że *Philtron*, niczym jakiś miłosny trunek (*amatorium*)⁶³, ma pobudzi do chrześcijańskiej miłości bliźniego w sposób odmienny niż frywolne *obscena carmina*, symbolizowane przez trucizny Kirke:

Cum igitur multum diuque cogitasset, fratres dilectissimi, quae et quanta sit vis Charitatis, quasi alia quadam chritate erga illam commotus sum, ut quosdam versuculos in gratiam illius luserim, quibus nomen *Philtri* imponere placuit, quoniam ad Amorem Christianum tamquam pocula quaedam amatoria cohortantur. Non tamquam obscena illa carmina et aconita *Circes*, sed tamquam spirituale ac caeleste quoddam allectamentum, quo piorum non arrogantes animi excitantur ad charitatem illam, quae est totius legis Divinae colophon et anacephaleosis.

(*List dedyk.* [11])⁶⁴

Jeżeli Acernus potraktował cytowany wcześniej fragment z Owidiusza jako *fons invetionis* dla nazwy swego poematu, to po raz kolejny rodzi się pytanie: czy przywołał go z lektury źródła i zasobów pamięci, czy też niewielki passus *Ars amandi* zlokalizował dzięki Calepinusowi, który pod hasłem *Philtrum* (s. 1147) zawarł definicję pojęcia z cytatem owidiańskim i adnotacją źródłową:

Philtrum, φίλτρον, pharmaceum amorem concilians. (Cicero *amatorium* poculum appellat) hoc est quicquid eo animo quiquam edendum bibendumve damus, ut eum ad nostri amorem inducamus [...]. Quare etiam Ovidius, eorum usum vehementer dissuadet, sic scribens lib. 2. deArte: „Nec data profuerit pallentia **philtr**a puellis. **Philtra** nocent animis, vimque furoris habent”.

Gdyby rzeczywiście Acernus powołał się na Calepina, wówczas termin *philtron* byłby kolejnym, obok wymienionego uprzednio leksemu *pagus* („osa-da”), greczyzmem zapożyczonym od włoskiego humanisty. Poza tym Klonowicz wprowadził znaczące w arystotelesowskiej teorii bytu pojęcie *έντελέχεια*

⁶³ „Philtrum, [...], latine amatorium, trunek, konfekt, potrawa, albo wab niejaki, który w gamractwie dla miłości bywa zadawan, nasięzsza, szalona miłość, «pódź za mną» niektórzy zową” – J. Mączyński, *Lexicon latino-polonicum, ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*, Regimonti Borussiae (Królewiec) 1564, k. 298r.

⁶⁴ „Kiedy zatem długo myślałem, bracia najmilsi, jaka i jak wielka jest siła Miłości, jakby innym wobec was uczuciem miłości zostałem poruszony, żeby jakieś wierszyki na jej cześć ułożyć, spodobało się nadać im tytuł *Filtronu*, ponieważ zachęcają do Miłości chrześcijańskiej jak do spełniania jakiś miłosnych pucharów, jednak nie jak wiersze bezwstydne i trucizny Kirke, lecz jakby duchowe i niebiańskie jakieś zachęcenie, którym pobudzane są nieodmawiające serca zbożnych ludzi do owej miłości, która jest całego Prawa Bożego zakończeniem i podsumowaniem” (*List dedyk.*[11]).

(*entelecheia*)⁶⁵, zdefiniowane w *Dictionarium*⁶⁶, ujęte zaś w rozważaniach o Miłości niebiańskiej, która harmonizuje świat (*List dedyk.* [1])⁶⁷.

Nie sposób orzec jednoznacznie, jak w szczegółach przebiegał proces twórczy *Philtronu*. Na podstawie analizy filologicznej wybranych części utworu można wnosić, że Klonowic opracowywał swoje dzieło metodą kompilacji. Była to technika znana już w starożytności, wykorzystywana w średniowieczu, spopularyzowana zaś i udoskonalona w renesansie. Realizowano ją najczęściej po lekturze tekstów źródłowych (*lectio*), wyborze informacji (*selectio*) i sporządzeniu notatek (*excerptio*)⁶⁸. Jeżeli Klonowic przyjął taką zasadę w toku pracy nad swym dziełem, to nasuwa się pytanie natury logistycznej: jak w natłoku obowiązków urzędniczych, sprzężonych dodatkowo z procesami sądowymi w kwestiach majątkowych z wdową po Janie Wiślickim (swym teściu), poeta znajdował czas na aktywność literacką? Kiedy przygotowywał materiały i pisał swoje dzieła? Czy miał dostateczną ilość zgromadzonych i wyselekcjonowanych tematycznie wyciągów? W 1581 roku został opublikowany cykl pieśni religijnych *Hebdomas*⁶⁹. Rok później *Philtron*. Prawdopo-

⁶⁵ Zob. Arystoteles, *O duszy*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzył P. Siwek [w:] tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 3, Warszawa 1992, II 412a – 412b, s. 70–71. Por. G.A. Blair, *The Meaning of „Energeia” and „Entelecheia” in Aristotle*, „International Philosophical Quartely” 7 (1967), s. 101–117.

⁶⁶ „*Entelechia, ἐντελέχεια, perfectio, vis ex se movens, agitatio, sive energia. Arystoteles ipsam animam ita appellavit, lib. 2. de Anima. Cicero continuatam quandam et perennem motionem interpretatur. Tusc. Quaestio: «Quintum genus adhibet vacans nomine, et ficipsum animum entelechiam appellat novo nomine, quasi quandam continuatam motionem et perennem»” (s. 500). Na temat „entelechii” szeroko wypowiedział się Antonio Bruno (*Entelechia, seu de quinta natura, et animae immortalitate disputatio*, Neapoli 1587) rozważając m.in. cyceroniańską interpretację tej ontologicznej koncepcji Arystotelesa. Por. *Sententiae Ciceronis, Demosthenis, ac Perentii dogmata philosophica...*, s. 184; *Claudii Alberii Triuncuriani De charitate christiana, quae est virtutum omnium vinculum perfectissimum*, [Genevae] 1586, s. 38.*

⁶⁷ „Et visibilia quidem a benignissima illa mente creata, elementorum concordia subsistunt, invisibilia vero potentiarum concentus conservat et mirum endelechiae temperamentum” („Jako rzeczy widzialne stworzone przez błogosławioną ową myśl polegają na zgodzie żywiołów, tako niewidzialne zachowuje zgodliwość sił i dziwna duszy właściwa miara”).

⁶⁸ Zob. W. Pawlak, *Otium litteratum – lectio, excerptio, repetitio, compilatio? Przyczynek do dziejów siedemnastowiecznej kultury literackiej* [w:] „*Wszystko tu najdzie, co wy macie w głowie*”. *Świat prozy staropolskiej*, red. E. Lasocińska, A. Czechowicz, Warszawa 2008, s. 256–268, tenże, *Notowanie i miejsca wspólne erudycji humanistycznej* [w:] tenże, „*De eruditione comparanda in humanioribus*”..., s. 341–377; tenże, „*O pewnym sposobie naszych literatów...*”, s. 47–54.

⁶⁹ S.F. Klonowic, *Hebdomas, to jest siedem tegodniowych piosnek*, wyd. i oprac. M. Mejjor, E. Wojnowska, red. nauk. R. Mazurkiewicz, B. Przybyszewska-Jarmińska, Warszawa 2010.

dobnie też już wtedy Acernus pracował nad dziełem swego życia: *Victoria deorum* (ok. 1597)⁷⁰. Jeśli istotnie poemat o miłości chrześcijańskiej był, poza aspiracjami stricte religijnymi, formą literackiego podziękowania przedstawicielom miasta Lublina za włączenie Klonowica w poczet jego obywateli (1582)⁷¹, to, jako utwór okolicznościowy, *Philtron* musiał powstać w dość krótkim czasie.

I chociaż Acernus był człowiekiem gruntownie wykształconym, o szerokich horyzontach literackich, na co wskazują właściwie wszystkie jego utwory, to jednak sygnalizowane okoliczności powstania *Philtronu* przemawiają na korzyść hipotezy, że podczas jego tworzenia poeta korzystał z opracowań kompendialnych, innych niż jedynie przywoływane w marginaliach *Adagia*. Biorąc pod uwagę czynniki zewnętrzne (osobisto-zawodowe), jak również wyniki analizy porównawczej niniejszego szkicu, przyjmujemy niemal za pewne, że w dobie powszechności erudycyjno-encyklopedycznych i emblematycznych kompendiów wiedzy, lekturę intensywną (wymagającą większego nakładu czasu i energii) Klonowic wspomagał lekturą wybiórczą, poszukując informacji do swego utworu pod odpowiednimi hasłami lub słowami w indeksach *rerum et verborum*. Za powyższym przemawia fakt, że przynajmniej w omówionych przez nas fragmentach *Philtronu*, porusza się on w kręgu tematów rozpowszechnionych przez teksty paraliterackie. Należy też pamiętać, że kompendia te posiadały zwykle oznaczenia bibliograficzne zgromadzonych wypisów (numery ksiąg i rozdziałów). Dlatego lubelski twórca mógł stosunkowo łatwo zakamuflować ich obecność w swoim poemacie⁷².

⁷⁰ Zob. G. Łabęcka-Józwiakowska, *Wstęp* [w:] S. F. Klonowic, *Gorais / Goraida*, wyd. i przeł. G. Łabęcka-Józwiakowska, Warszawa 2019, s. 5.

⁷¹ H. Wiśniewska, dz. cyt., s. 41.

⁷² Na temat tego rodzaju „zabiegów maskujących”, stosowanych przez pisarzy epok dawnych zob. A. Sitkowska, *Ślady lektury Józefa Wereszczyńskiego w „Wizerunku”* [w:] *Ślady lektury*, red. J. Lyszczyzna, Katowice 2012, s. 12-20; A. Oszczędka, *Noty marginalne jako obiekt badań filologicznych i argument atrybucyjny. Przypadek Macieja Strykowskiego* [w:] *Marginalia w książce dawnej i współczesnej*, red. B. Mazurkowska, Katowice 2019, s. 132.

Tomasz Lawenda

SOURCES OF INVENTIO IN SEBASTIAN FABIAN KLONOWIC'S *PHILTRON*

Summary

This article examines the sources of literary invention in *Philtron*, a treatise in verse on the theme of Christian love by the Polish and neo-Latin Renaissance poet Sebastian Fabian Klonowic. To get a better appreciation of his work it is necessary to look at his sources, especially books of humanist erudition, learned compendia, dictionaries, handbooks of rhetoric, anthologies and commonplace books. An analysis of his use of those sources in *Philtron* and an examination of his notes indicate that Klonowic probably did not read all of his books through from beginning to end. Some of his readings were intentionally selective. In particular, while collecting material for his treatise, he would mine the grand 16th-century reference books like Ambrogius Calepinus's multilanguage *Dictionarium*, Dominico Nani's anthology *Polyanthea*, or Erasmus' *Apophtegmata*. The argument and topoi in at least some parts of *Philtron* are much indebted to the contemporary compendia and erudite research.

Key words: Polish literature of the 16th century – Humanist learned compendia – treatises in verse – erudition – Christian love – Sebastian Fabian Klonowic (c. 1545–1602).

Słowa kluczowe: Sebastian Fabian Klonowic, erudycja, *Philtron*, miłość chrześcijańska, *charitas*, poemat moralizatorski, traktat, renesansowe kompendia wiedzy, kompilacja.